

3. Kopij wordt via de stuurgroep ingediend bij de redactie van het Natuurhistorisch Maandblad.

4. Schrijvers blijven verantwoordelijk voor de inhoud.

E. Verantwoordelijkheid

1. Ten behoeve van de diverse onderzoekprojecten zal de stuurgroep alles in het werk stellen om de onderaardse kalksteengroeven bereikbaar te maken en te houden. Niettemin kunnen

noch het Natuurhistorisch Genootschap, noch de groeve-eigenaren c.q. beheerders verantwoordelijk gesteld worden voor enig nadelig gevolg, dat mocht voortvloeien uit zijn, haar of hun handelingen of nalatigheden.

2. Alvorens een project te beginnen ondertekent de projectleider én evt. medewerkers een verklaring van eigen risico. Deze verklaring blijft geldig tot (schriftelijke) wederopzegging. (de verklaring is dus eenmalig).

Momenteel is de stuurgroep als volgt samengesteld:

T. Breuls, Avergat 288, Kanne (B).
België

J. Cobben, Cajersborg 18, Maastricht.
Kartografie, cultuurhistorie
Maastricht, Gronsveld
Sekretaris

J. Diederens, Kerkstraat 8, Valkenburg.
Mijnbouwkunde, cultuurhistorie
Valkenburg

E. de Grood, Reutjesstraat 1, Bemelen.
Biologie
Bemelen, Cadier en Keer
Voorzitter

J. Hageman en P. Hoogers, p/a Op de Bannet 47, Maastricht.
Geologie, paleontologie

A. Heynen en W. van der Coelen, Mockenborg 44, Maastricht.
Meerssen, Houthem

J. Kamphoven, P. Huyssenslaan 29, Maastricht.
Dokumentatie

M. Wijnen, Parkweg 35, Maastricht.
Cultuurhistorie

Verdere inlichtingen bij het secretariaat:
Cajersborg 18, Maastricht.
Tel. 043-610119

TWEE UITSTERVENDE(?) VROEGBLOEIERS: HEELBEEN EN HANDJES-EREPRIJS

door

E.J. WEEDA

Rijksherbarium

Schelpenkade 6, Leiden

In meer dan één opzicht komen de twee gewasjes die hier ter sprake worden gebracht, met elkaar overeen. Beide bloeien vroeg in het jaar, zijn gering van afmetingen (meestal minder dan 15 centimeter hoog), kwamen vroeger plaatselijk vrij algemeen voor, vooral in graanakkers, en lijken tegenwoordig zeer zeldzaam te zijn geworden.

Heelbeen (*Holosteum umbellatum*: fig. 1) behoort tot de Anjerfamilie (Caryophyllaceae) en hierbinnen tot de Muur-onderfamilie (Alsinoideae). Van de andere inheemse soorten van deze onderfamilie verschilt het doordat de bloemen in een scherm staan. Een ander opvallend kenmerk is de blauwgroene kleur (die welke in het Latijn met "glaucus" wordt

Fig. 1. Heelbeen (*Holosteum umbellatum* L.)

aangeduid). Heeft men het geluk min of meer geopende bloemen aan te treffen, dan kan men de gezaagde kroonbladen zien, eveneens iets wat bij de andere inheemse Alsinoideae niet voorkomt. Door deze kenmerken is het heelbeen met geen andere Nederlandse plant te verwarren.

Zijn standplaats is in het algemeen te typeren als open, zonnige plaatsen op droge, lichte, niet te voedselarme gronden: grof tot lemig zand, löss. Tot voor ongeveer 25 jaar kwam heelbeen vooral voor in graanakkers op lemige zandgrond in de klaproos- en de spiegelklokjes-associatie (*Papaveretum argemones* en *Legousietum speculi-verneris*; zie bijvoorbeeld KRUSEMAN & Vlieger, 1939 en SISSINGH &

TIDEMAN, 1960). Te oordelen naar de opgaven die recentelijk aan het Rijksherbarium zijn doorgegeven, behoort dit voorkomen in akkers nu wel grotendeels tot het verleden. Andere standplaatsen waar de soort is aangetroffen zijn boomkwekerijen, kerkhoven, spoorlijnen, rivierdijken en -duintjes, duintjes langs het IJsselmeer en bermen van holle wegen. Het voorkomen langs spoorlijnen schijnt incidenteel en onbestendig te zijn (vergelijk GARJEANNE, 1956). Volgens mijn waarnemingen komt heelbeen standvastig voor op niet te intensief beweede en bemeste zandduintjes bij Hulshorst en Gorssel, tezamen met soorten als lathyruswikke (*Vicia lathyroides*) en duinvogelmuur (*Stellaria pallida*). Op een dergelijke standplaats zou heelbeen mogelijk nog op een enkele plek in Noord-Limburg kunnen voorkomen, al zijn de rivierduinvegetaties hier merendeels erg afgetakeld, nog sterker dan langs de IJssel.

Merkwaardigerwijze ontstaat voor het droogteminnende heelbeen soms dankzij het water een geschikte standplaats. Zo komt het plantje in de Ravenswaarden bij Gorssel, behalve op het rivierduin, ook standvastig voor aan de voet van een zandkop in de uiterwaard, samen met de hierna te bespreken handjes-ereprijs. Boeren uit de omgeving vertelden me dat de begroeiing op deze plek nogal open was doordat 's winters bij hoog water de stroom hierlangs schuurde. Vergelijkbaar was het voorkomen van heelbeen op open zand achter de rietkraag langs het IJsselmeer bij Naarden (mond. meded. Joh. Bolman). Het lijkt niet helemaal uitgesloten dat zich in grintgaten langs de Maas soortgelijke situaties voordoen.

Ten tijde van DE WEVER (1914) kwam *Holosteum* in Zuid-Limburg op diverse plaatsen voor, op kiezel- en lösshellingen en op oude muren. Recent is de plant hier alleen bekend van Fromberg, gem. Wijlre, waar ik in 1977 een kleine groeiplaats vond op een zonnige helling langs een holle weg. Vermoedelijk zullen bij goed zoeken nog wel meer recente groeiplaatsen in Zuid-Limburg aan het licht komen.

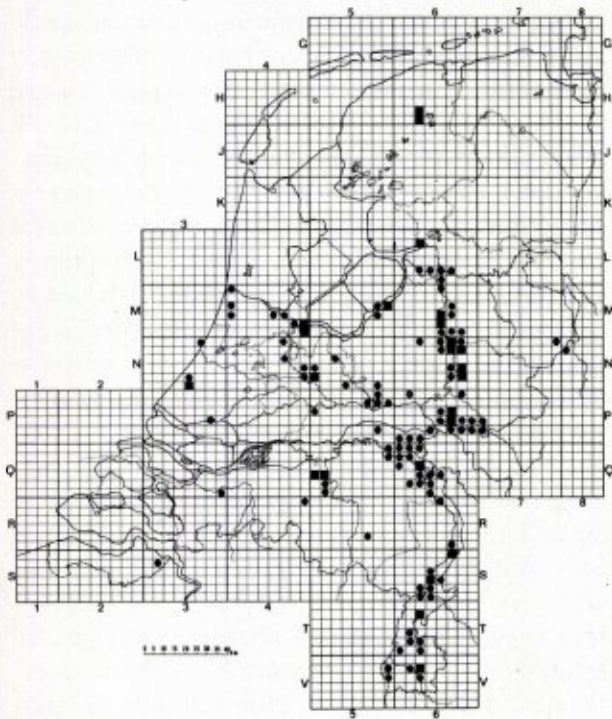

Fig. 2. De verspreiding van *Holosteum umbellatum* L. in Nederland.

● = vondst vòòr 1950; ■ = vondst sinds 1950.

Het verspreidingskaartje (fig. 2) laat zien dat, hoewel heelbeen volgens de beschikbare gegevens sterk is achteruitgegaan, de vindplaatsen uit de laatste 30 jaar nog door een groot deel van het oorspronkelijke areaal verspreid liggen. Waarschijnlijk is de achteruitgang inderdaad groot, maar het is ook aannemelijk dat het plantje dikwijls onopgemerkt blijft. Reeds in mei kost het veel moeite het terug te vinden; de bloei valt hoofdzakelijk in het eind van maart en in april, waarna het snel vergeelt. De bloempjes gaan zelden wijd open, maar vallen enigszins op door de vaak rose top van de overigens witte kroonbladen. Vermoedelijk werd de soort vroeger gemakkelijker dan tegenwoordig waargenomen doordat de exemplaren in graanakkers gemiddeld groter werden dan die op open zandgrond, enerzijds in verband met hun lichtbehoefte, anderzijds door bemesting.

Nog sterker achteruitgegaan is handjes-ereprijs (*Veronica triphyllos*: fig. 3 en 4), een wat opvallender gewasje, dat wat minder gemakkelijk over het hoofd is te zien. Zijn bloemen zijn relatief groot en diepblauw, donkerder dan bij de meeste andere inheemse ereprijssoorten. Ook de onrijpe vruchten zijn vaak sterk blauw aangelopen. Zeer kenmerkend zijn de handvormig gedeelde bladen, die veel dieper zijn ingesneden dan bij klimop-ereprijs (*V. hederifolia*), waarmee hij soms wordt verward.

Handjes-ereprijs lijkt nog sterker dan heelbeen aan graanakkers te zijn gebonden. In het IJsselgebied komt dit plantje nog hier en daar voor op niet "doodgespoten" en "doodgemest" bouwland, bijvoorbeeld bij Nijenbeek onder Voorst en bij Cortenoeve onder Brummen. Soms vindt men het op open plekken op rivierduinen, zo bij Gorssel. Hier is de fraaie combinatie aan te treffen van handjes-ereprijs en kandelaartje (*Saxifraga tridactylites*), twee plantjes met een opmerkelijke habituele gelijkenis.

Buiten het IJsselgebied is handjes-ereprijs de laatste 10 jaar slechts sporadisch aangetroffen en wel in plantsoenen te Groenlo en Wageningen, in beide

Fig. 3. Handjes-ereprijs (*Veronica triphyllos* L.)

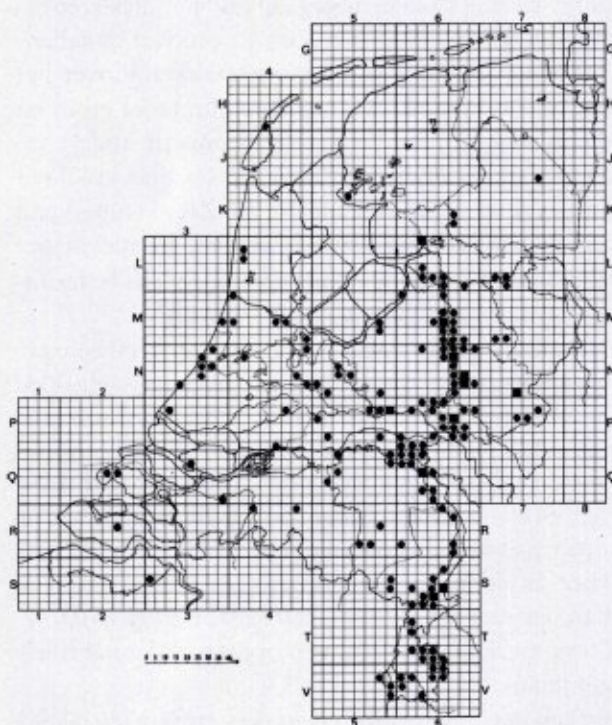

Fig. 4. De verspreiding van *Veronica triphyllos* L. in Nederland.
 ● = vondst vòòr 1950; ■ = vondst sinds 1950.

gevallen in één exemplaar! Vroeger kwam deze soort veelvuldig voor in grote delen van Limburg, vooral langs de Maas en in de noordoosthoek van Zuid-Limburg (DE WEVER, 1918). Hoewel het wel vaststaat dat zij zeer is achteruitgegaan, is het onwaarschijnlijk dat zij in Limburg geheel zou zijn verdwenen, al zijn de meest recente vondsten in deze provincie alweer zo'n 25 jaar geleden gedaan (in de omgeving van Venlo en Mook). De meeste kans haar te vinden heeft men in graanakkers met klaprozen (vooral ruige klaproos, *Papaver argemone*) en vergeetmijnietjes (o.a. veelkleurig vergeetmijnietje, *Myosotis discolor*), oftewel in de associatie van ruige klaproos (*Papaveretum argemones*; vergelijk KRUSEMAN & VIEGER, 1939). Handjes-ereprijs bloeit van ongeveer eind maart tot begin mei, waarna de plant - inmiddels in lengte en breedte gegroeid - nog zeker een maand herkenbaar blijft.

Stellen we tenslotte de vraag naar de oorzaak van de achteruitgang van heelbeen en handjes-ereprijs, dan moet deze in beide gevallen maar vooral bij de tweede soort worden gezocht in veranderingen in de akkerbouwmethoden. Een groot aantal akkeronkruiden is bij ons en in alle omringende landen op zijn retour door één of meer van de volgende oorzaken: zware bemesting, vooral met stikstofkunstmest, chemische onkruidbestrijding, wisselbouw, zaadzuivering en het niet meer braak liggen gedurende langere tijd van de akkers. Bemesting en wisselbouw maken dat de soorten van hakvruchtakkers meer en meer de plaats van de graanakkerplanten innemen. Beide categorieën worden evenwel gelijkelijk getroffen door bespuitingen met herbiciden, met uitzondering van de grassen. Zaadzuivering is een oorzaak van verdwijning van een aantal specifieke graan- en vlasakkeronkruiden, die tegelijk met het landbouwgewas in vrucht staan en vruchten van gelijke vorm en grootte hebben als het graan respectievelijk vlas; bij deze categorie kan men de meest spectaculaire voorbeelden van achteruitgang en verdwijning aantreffen, zoals dreps (*Bromus secalinus*) en bolderik (*Agrostemma githago*). Bij planten die in het vroege voorjaar bloeien en in de voorzomer zaad zetten, of die pas op de stoppelakker tot volle wasdom komen, speelt zaadzuivering uiteraard geen rol bij de achteruitgang. Hoogst waarschijnlijk zijn bij de voorjaarsbloeiërs zware bemesting en wisselbouw de hoofdoorzaken van hun verdwijning uit de akkers. Deze soorten gedragen zich vaak als winterannuëlen en zijn merendeels min of meer stikstofmijndend, althans niet uitgesproken stikstofminnend (zie ELLENBERG, 1978). Behalve heelbeen en handjes-ereprijs behoren onder meer kandelaartje, (*Saxifraga tridactylites*) veelkleurig en voorjaarsvergeetmijnietje (*Myosotis discolor* en *stricta*) tot deze groep. De meeste van deze soorten profiteerden tevens van het braakliggen van akkers, evenals een aantal later bloeiende soorten, waaronder diverse thans vrijwel of geheel uit ons land verdwenen soorten viltkruid (*Filago*). Dat handjes-ereprijs nog ster-

ker is achteruitgegaan dan heelbeen, hoewel het eertijds algemener voorkwam, is vermoedelijk een gevolg van het sterker gebonden zijn van de eerstgenoemde soort aan het akkermilieu.

Met het oog op deel 2 van de "Atlas van de Nederlandse flora", te verschijnen in 1981, wil ik beide soorten warm aanbevelen bij de Limburgse floristen, om er dit voorjaar eens speciaal op te letten. Ook waarnemingen uit voorgaande jaren zijn van harte welkom bij het Rijksherbarium, afdeling Nederland, Schelpenkade 6, Leiden.

Literatuur

- ELLENBERG, H., 1978. Verzeichnis der erwähnten Arten, ihrer Zeigerwerte und Lebensformen. In: Vegetation Mitteleuropas mit den Alpen, ed. 2, p. 912 - 955. Stuttgart.
- GARJEANNE, A.J.M., 1956. Na de winter van 1956. De Levende Natuur 59, p. 255 - 257.
- KRUSEMAN, G. & J. Vliegier, 1939. Akkerassociaties in Nederland. Ned. Kruidk. Arch. 49, p. 327 - 398.
- SISSINGH, G. & P. TIDEMAN, 1960. De plantengemeenschappen uit de omgeving van Didam en Zevenaar. Meded. Landb. hogesch. Wageningen 60 (13).
- WEVER, A. DE, 1914. Lijst van wildgroeïende en eenige gekweekte planten in Z.-Limburg, 4. Jaarb. Natuurh. Gen. Limb. 1914, p. 9 - 103.
- 1918. Lijst van wildgroeïende en eenige gekweekte planten in Z.-Limburg, 8. Jaarb. Natuurh. Gen. Limb. 1918, p. 3 - 47.

Summary

Both *Holosteum umbellatum* and *Veronica triphyllos* were formerly rather frequent in some parts of the Netherlands, notably along the IJssel and in the province of Limburg. Up to some 25 years ago *Holosteum* was principally recorded in cornfields on loamy sand; now it seems to have vanished from this habitat. Very locally it has persisted on river dunes, dunes along the IJsselmeer, tree nurseries, churchyards and along sunken roads, and incidentally it occurs along railways. *Veronica triphyllos* shows an even greater decline, being more restricted to cornfields in its occurrence. Both species, however, may have been overlooked due to their smallness and early flowering. Nevertheless one can be sure that they have become rare. Their decline is most probably due to nitrogen manuring and crop rotation.

EEN REHABILITATIE VAN DE NEANDERTHALERS

In 1856 werden in het Neanderdal bij Düsseldorf menselijke beenderen gevonden, waaronder een hersenpan met een opmerkelijk laag voorhoofd en zware beenwanden boven de oogkassen. Er ontstond een heftige strijd over de aard van deze vondst. Voorstanders van de evolutietheorie (Darwins boek over het ontstaan der soorten verscheen in 1859) zagen er een primitieve voorloper van de mens in, terwijl tegenstanders zich uitputten om een "meer voor de hand liggende" verklaring te geven. De Duitser Virchow, een man met groot wetenschappelijk gezag, verklaarde dat het hier om een pathologisch geval ging: een man die geleden had aan rachitis en die hersteld was van de gevolgen van een ingeslagen schedel. Tot overmaat van ramp werd hij op latere leeftijd geplaagd door reumatiek...

De engelse onderzoeker King gaf in 1864 de naam *Homo neanderthalensis* aan de vondst, die hij beschouwde als een andere soort van het mensengeslacht.

De dichter-dominee Joachim Neumann (Neander op z'n grieks) waarnaar het bewuste dal was genoemd, zou zich wellicht in zijn graf omdraaien wanneer hij beseftte dat zijn naam vooral daarvoor onsterfelijk is geworden.

De vondst van 1856 was niet de eerste in zijn soort.

De Belg P.C. Schmerling vond al in 1829 in een grot bij Engis (Luik) beenderen, die nu tot deze mensvorm worden gerekend. Zijn publikatie kreeg weinig aandacht. Verscheen hij te vroeg? Vooral na 1900 zijn vele resten van Neanderthalers gevonden, voornamelijk in Europa, maar ook daarbuiten. Eén ervan verdient bijzondere vermelding: de "oude man" van La Chapelle-aux-Saints (Dep. Corrèze, Fr.) in 1908.

De (foutieve) rekonstruktie van dit skelet door M. Boule (1913) heeft lange tijd het beeld bepaald: een nogal brute en dierlijke oermens die slechts met moeite rechtop liep.

Sinds enige decennia weten we, dat dit beeld onjuist is en heeft een rehabilitatie van de Neanderthaler plaatsgehad. Hij wordt nu als een "echte" mens beschouwd, maar wel als een andere ondersoort dan wij, hetgeen men in de naam *Homo sapiens neanderthalensis* tot uitdrukking heeft gebracht. Het blijft een intrigerende vraag, of we een goed geklede, gewassen en geschoorene Neanderthaler in de tram als vreemd zouden ervaren...

We beschikken inmiddels over tientallen vondsten, maar dat wil bepaald niet zeggen, dat deze mens met zijn typische kenmerken een open boek voor ons is. Zo is zijn plaats in de menselijke evolutie nog steeds omstreken.

Met deze inleiding (geen samenvatting!) hoop ik geïnteresseerden warm gemaakt te hebben voor onderstaand artikel, een van de lange reeks boeiende artikelen, die in de Scientific American verschenen zijn.

TRINKAUS, E. & HOWELLS, W.W. 1979: The Neanderthals. Sci. American, dec. 1979, p. 94-105.

De Scientific American ligt in de bibliotheek van het Natuurh. Museum ter inzage. Ik wijs er op, dat van dit maandblad ook losse nummers verkrijgbaar zijn in de goed gesorteerde boek- en tijdschriftenhandel.

Losse exemplaren kosten f 7,25.

A.M.